

„AZ ÁRVASÁG BALEKJAI”

Orbán Ottó és a József Attila-kultusz

Zsák Judit

„Nem adom meg magam. Oidipusz balek volt, de annak kemény – fekete fákllyafény vezet, reménytelen remény.”

(Orbán Ottó: A Keljföljancsi jegyese)

Az értelmezői hagyományban oly jól bejáratott „tragikus sorsú költő” sztereotípiája és a József Attila-kultusz¹ meglehetősen sok József Attiláról szóló interpretáció alapjául szolgált már, s önmagában véve talán meghaladottnak is tekinthetjük. Veres András mutat rá tanulmányában, hogy „A tragikus sors jegyében támadt kultusz érthető módon az életútra figyelt, s a verseket annak következményeként, illetve dokumentumaként értelmezte. Ekkor alakult ki az a konszenzus, hogy József Attila esetében a személyes sors és a művészi teljesítmény ritka mértékben föltételezi és magyarázza egymást” olyannyira, hogy „még a jelentősebb elemzők sem tudták kivonni magukat ez alól.”² E kultusz állandó elemei: az üldözöttség, az elmebaj, az öngyilkosság, a korai halál, a (fél)árvaság és a vonat toposzai.³

¹ E torzképeket érzékletesen mutatta ki Tverdota György *A komor föltámadás titka* (Budapest, Pannonica, 1998) című könyvében.

² Veres András: *A József Attila-kutatás dilemmái* = Kortárs, 2005/4. 11.

³ Lásd a kultuszkérdésről bővebben Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*, Bp., Jászöveg Műhely, 2004. 160–161.

Az ehhez hasonló irodalmi kultuszok működési modalitásának egyik legszemléletesebb példáját hozza Kristian Smidt, amikor a Shakespeare-kultusz kapcsán a „*Shakespeare can do no wrong*” kultikus tételmondatot és a „*Shakespeare industry*” fogalmat idézi,⁴ melyek hasonlóképpen találóak és alkalmazhatóak lehetnek esetünkben, József Attila műveinek és életepizódjainak hatástörténetére, „bálványimádó” típusú interpretációjára vonatkozóan is.⁵

Hiszen hazai távlatban a hálás utókor József Attilával kapcsolatban is kiépítette a bálványimádás jelrendszerét és gyakorlási normáit, köreit; a József Attila személyi kultuszára épülő „J. A. industry” máig virágzik. Orbán Ottó szövegei nyomán feltehetjük például így is a kérdést: „J. A. can do no wrong?” Ez már csak azért is érdekes lehet, mert az Orbán által felvázolt József Attila-képből kétféle József Attila is kirajzolódik: az egyik kultikus figura, Isten másod-, sőt, elsőszülöttje, tragikus, passziószerű élettörténettel. A másik pedig ennek szöges ellentéte, hétköznapi figura, esendő jellem, az „árvaság balekja”, aki kevésbé megváltó példaértékű – ezért a hozzá való közelítés (s ezáltal az önmegértés) tipikus orbáni mozzanata az irónia működtetése lesz.

Ezúttal tehát a hatástörténet felől, két lírai korpusz intertextuális párbeszédében válik a József Attila-kultusz érdekessé és továbbgondolhatóvá, az a folyamat, ahogy az említett József Attila-kép egy-egy jellegzetes eleme újra(át)íródik Orbán Ottó *A költészet hatalma* című 1994-es gyűjteményes kötetének (és így persze több korábbi kötetnek) a József Attilát idéző szövegeibe. A két költő életműve közötti szálak a szokásosnál szorosabbak, hiszen ez esetben nemcsak arról van szó, hogy Orbán Ottóra, akár az új magyar líra számos más alkotójára meghatározó hatással volt József Attila költészetfelfogásának öröksége, hanem többről: itt mintha valami sokkal személyesebb viszonyról lenne szó, egy egész kapcsolat történetének lehetünk tanúi, amely az áramütésszerű felfedezés élményétől a József Attilával való szimbolikus sorsközösség kiépítéséig, majd pedig annak leépítéséig, hovatovább a meg nem értésig, elutasításig, eltávolodásig vezet. Orbán Ottó az, aki a

⁴ Kristian Smidt: „Shakespeare can do no wrong”: Bardolatry and Scholarship, In: Péter Dávidházi–Judit Karafiáth (szerk.): *Literature and its Cults: An Anthropological Approach*. Bp., Argumentum, 1994. 11–13.

⁵ Ugyanitt említhetném Dávidházi Péter hasonló témájú *Isten másodszülöttje* című könyvét is, amelyben hangsúlyosan jelenik meg a Shakespeare-re irányuló bálványimádás gesztusa.

bálványimádáson innen felépít magának egy kultikus József Attila-képet, amelyet aztán e bálványimádást meghaladva, azon túllépve le is rombol – ez egyben a Paul de Man-i értelemben vett *defacementet*, (ön)arcrongálást is jelenti. Erre az összetört arcra találunk konkrét példát is Orbán *József Attila* című versében.

Orbán Ottó József Attilához kötődő szövegeiben eleinte tulajdonképpen felvállalja a József Attila-kultusz egyik értelmezési ágát, és legelőször eszerint közelíti meg mind az embert, mind pedig a költői stratégiát. Az említett kapcsolattörténet kibontakozása szempontjából két verscsoportot különíthetünk el *A költészet hatalma* kötetben: a *Buborékszonett*, a *Párhuzamos életrajz*, a *József Attila*, a *Föltámadás receptje*, a *Találkozás egy szellemmel* és a *Fölkel a sínekről* című versek hagyományos József Attila-mítoszba simuló sorát törlik meg a *József Attila analízise* és a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* című szövegekben megfogalmazott gondolatok, amelyek kritikával viszonyulnak a korábban alázattal szemlélt génuszhoz, mintegy lerántva a leplet gyengéiről, olyan kételyeket és kérdéseket vonultatva föl, amelyek kétségessé teszik József Attila mint költő és mint magánember autenticitását, érdemeit – és ami még érdekesebb, Orbán Ottó önértelmezési és énteremtési kísérletének egy fontos periódusát is.

Találkozás egy szellemmel

A föltámadás receptjében Orbán saját „áramütés-szerű” József Attila-élményéről ad számot, arról a hamisíthatatlan költői hangról, amit számára József Attila versei képviseltek. Egy nagy, kozmikussá növesztett vízióban látjuk kirajzolódni a *par excellence* „józsefattilaság” lényegét: megjelenik előttünk az öngyilkosságba menekülő, mégis feloldozást nyerő, krisztusi figurára emlékeztető, feltámadt József Attila képe. Ez a krisztusi párhuzam persze ismét a kultusz része, amelyben a költő életrajza egyfajta „passiótörténetként” jelenik meg.⁶ A föltámadás versben működésbe lendül a fantázia: „A vérrel és földdel bemázolt képzelet, / e primitív bűvésztükkökkel dolgozó varázsló / erősen koncentrálni, míg egyszercsak, odanézz, fölrepül, / s hiába, hogy csak a tolldíszét táncoltató nyavalyatöréstől, / valami titkos áramlat csakugyan emeli, / ...

⁶ Tverdota, i.m. 122.

világnagy üzemcsarnokká bővítve az őssejtek rozzant fészkerét...”. S ez a megidézett szellem lesz az oly sok nagyra tartott költőelőd között a legbecsesebb Orbán számára, a költő, akit utol kell írni. Az *utolírás* gesztusa és igyekezete – ahogy Orbán maga is megfogalmazza *A költészet hatalma* kötetben mint a világköltészettel folytatott viszony titkos naplójában – jellemzi leginkább Orbán József Attilához és általában az irodalmi hagyományhoz való viszonyát.⁷ Ezt az intertextuális (szövegek között és egy szövegtesten belül is működő) viszonyt reprezentálhatja Orbán *Buborékszonettje*, ahol a dallam nem változtat szövegén József Attila *Emberék* című költeményéből átvett passzusa többletértelmet nyer, hiszen itt a dallam az irodalmi hagyományban élő, világról való „rejtjelzett tudás mint szöveghalmaz lesz örökérvényű szabályok tárháza (tkp. *tecnhé*), amely egy megkerülhetetlen és folytonosan meg-megújuló tradíciót jelent, amin minden költő-író csüng, akár a Föld a Sarkcsillag szegén. H. Nagy Péter értelmezése szerint Orbánnál többféle jelentésben használatos e „dallam” kifejezés, és az *Emberékből* átvett sor variációi úgy szövik át a versbeszéd terét, hogy önreflexíve előkészítik egy mindig megújulni kész szólam ismétlési lehetőségeit. A »dallam« megszerezhető, elsajátítható, de ez sem változtat a hagyományban eleve otlélvő lényegiségek természetén”.⁸

A föltámadás-tematikát fűzi tovább Orbán a *Fölkel a sínekről* és a *Találkozás egy szellemmel* című versekben. A *Fölkel a sínekről* soraiban kirajzolódó alak nem más, mint a feltámadt József Attila, aki saját haláláról és az ezt kiváltó világról monologizál, önnekrológiájában felvonultatva saját sorsának és költészetének legjellegzetesebb – vagy legalábbis mások által annak tartott – mozzanatait és motívumait: a „gazember világ” által meg nem értett költő képzetét, a lelki kínok és szorongás szinte állandó, nyomasztó jelenlétét, a hánytató politikát, a bolond költő ép elméhez mondott imáját, s végül a gyermek és a szív árvaságát, amelyet csak surrogó madárszárnyként érintett meg a szeretet és a szerelem. Orbán e halotti beszéd zárlatában egy allúzióval megidézi a Németh G. Béla által létösszegzésként értelmezett „Íme, hát megleltem hazámat...” kezdetű József Attila-verset: „Egy füstcsík emelkedik föl a sín-

⁷ Orbán lírai hagyományhoz való általános viszonyáról részletesen ír Katona Gergely az *Orbán Ottó költészete 1990 után* című tanulmányában. – *It* 1995/4, 603–608.

⁸ Ld. erről bővebben H. Nagy Péter: A szöveghatárok feloldódása, In: Bednancs G.–Bengi L.–Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Bp., Osiris, 2000. 231–232.

ről – / azt nem temeti el, ki eltemet”. József Attila szellemének megidézésében az *aisztheszisz* hatásesztétikai értékét fejleszti ezzel tökélyre Orbán, mintegy jelenvalóvá téve a régi szerző hangját. A szellemidézés e poétikai funkcióját teljesíti be a *Találkozás egy szellemmel*, amely közeli barátként és sorstestvérként jeleníti meg Attila lenge szellemét. Ebben az esetben is az árva, magányos, halálba futó létet reprezentálja József Attila alakja, aszerint a kultikus „neko-logika” szerint kezelve sorát és műveit, amely a költő öngyilkosságának ténye fölött büntudattal álló utókor értelmezői hagyományának egyik sajátja, s ami valahogy nem akart véget érni.⁹

„...szelleme / között is vékonypénzű árva, / vállcsontod fehéren mered a szegyéntől sötét világba. / A fekete talpfákra rogsz, / a csillagok sinére fekszel: / repülsz és mégsem távolodsz – / csak halott vagy, de nem öregszel. ... vendégül láthatnál tenálad, / a se-fönn-se-lenn semmi-ben, / mely életedben is hazád volt, / hol az igen-nem-nemigen / tengerre lüktet, s nincs szilárd pont, / csak az a szakadt véres ing / testeden, a szárszói csűrben...” – hangzanak a költemény záró sorai.

Az utolíró szellemidézés logikáját követve az Orbán-féle József Attila-recepció kultuszt igenlő, ahhoz pozitívan viszonyuló oldalának koronája lehet a *József Attila* címet viselő vers, amely egyben tökéletesen ki-meríti a stílusutánzó költemények eszköztárát. A vers számos, József Attila beszédmódjára jellemző tematikus, képi és stílus eszközt felvontat. Ilyen például az érzelmi bizonytalanság és a vágyódás a hiányon, űrön, ürességen győzedelmeskedő belső rend után; ezek József Attila költészetének fontos motívumai, melyek a *Kései sirató*, a *Nagyon fáj*, a *Költőnk és kora*, vagy az *Íme, hát megleltem hazámat* című versekben mutatkoznak meg a legszebben – s tulajdonképpen ezek a motívumok ejtik rabul Orbán Ottót mint befogadót és újraíró is. Mindez pedig a József Attila lírai kifejezőmódjára oly jellemző, a világot egy-egy átfogó költői képben megragadni vágyó poétikai stratégiával fejeződik ki.

Az *ádáz szemtanú* (1976) című kötetében Orbán Ottó így ír a költői képről saját költővé érése kapcsán: „olvasmányélményeim is ebbe az

⁹ Utalok itt Tverdota György megállapítására, miszerint „A döntő átmenetet a kultusz kialakulása felé az a körülmény képezi, hogy a költőért viselt gyász valahogy nem akart véget érni, azaz a nekrológokban kötelező beszédmód tartósan érvényben maradt, megszilárdult, elszakadt az eredeti alkalomtól. A retorikai fogások mintegy logikai szabályokká interiorizálódtak.” In: Tverdota, i. m. 295.

irányba tereltek. Előbb József Attilát, majd Blake-et, végül Lorcát olvasva [...] döntöttem úgy, hogy a vers általam keresett, titkos, arkhimédészi pontja a költői kép. Ez testesíti meg a testetlen sejtést, ez ad neki súlyt és körvonalat.”

Az e jellegzetes életérzést megjelenítő valóság egyik fő eszköze a világ víziószerűen kavargó képeit dinamizáló, mozgalmasságot hozó igék egymásra sorjázása (lásd például a *Szép, nyári este van* című József Attila-verset) Orbán József Attila-versében ilyen a *hullat, reccsen, megroggyan, megpattan, továbbkattog* hanghatásokat és mozdulatokat idéző szavak funkciója, amelyek József Attila halálának körülményeit festik le. Ezen eszközök hatását fokozza Orbán a József Attila kifejezőmódjához tökéletesen hű szókészlettel, szövegeit idéző áthallásokkal, amikor megjeleníti József Attila balsorsának öngyilkosságig vezető kulcselemeit, az okokat, amelyek miatt (ahogy Orbán az *Eszmélet X.* „ki nem istene és nem papja se magának, sem senkinek” strófájára emlékeztető szavakkal írja) „maga teste fölött lesz a hóhér, / ki nem lehet hóhéra senkinek”. A *József Attila* című versben felidéződnek még a József Attila mama-verseiből és szerelmes költeményeiből ismert, gyermeki és férfiúi vágyakkal és elfojtásokkal terhes anyaképek és nőképek, a képzelet rongyába bújt Flórák / és termőfölddé rothadó anyák, / kik te voltál, s kiknek nincs köze hozzád.

Itt utalnék vissza a korábban említett „József Attila mint tragikus sorsú költő” képre, amelyre találóan rímelnék a költemény létösszegző sorai: „Saját súlyod roppantja össze hátad. / A sorsodat érzem, mely összetörte *arcod*, mikor oly sűrű lett a fény, / hogy rászáradtak az erdők a földre, / mint szülőnők combjára a vér – / mind aki él s nem kínjával beszél, / elhazudja, hogy arcra bukni látott, / ki embertelen esték idején / se tudtál mást: az emberi világot, / mely úgy viseli magzatát, a rendet, / iszonyú és világszép gyermekét, / hogy halálával értelmet teremthet...”¹⁰ Itt is felfedezhetőek az *Eszmélet* és a *Levegőt!* költői képei a világ rendjéről.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Orbán Ottó József Attila-élményének két alapvető rétege van. Az egyik a mimézisre épül, József Attila költői eszköztárának mimézisére, ami nem egyszerű utánzás, ha-

¹⁰ Kiemelés tőlem (Zs. J.). Az arc és önarckép problematika Orbán József Attilához, s rajta keresztül önmagához való viszonyának egyik kulcsa, méghozzá a korábbiakban már említett de mani *defacement* logika szerint.

nem egyben mindig továbbértelmezés is. A másik a József Attila-alak fikatív életrajzi újraalkotása és a világkép szintjén történő alakmegidézés. Nem más ez, mint a József Attila-i szelfkonstrukció orbánival való párhuzamba állítása, a poétikusan szerkesztett élet (és halál) újraformálása.

Párhuzamos életrajzok

A kapcsolat történetében Orbán József Attilával való meghatározó találkozását a sorsközösség kiépítése követi. Ennek egyik legvilágosabb példája a *Párhuzamos életrajz*, melyben Orbán felidézi a József Attila élettörténetével, sorsával való első szembesülés hatását, ahogy korábban egy fatalista elszántságával vetette össze saját életének és József Attila sorsának alakulását, s részben képzelt, részben valós megegyezéseit. Ez esetben Orbán a kiválasztottság érzésével viszonyul a József Attila-i hagyományhoz, mert hiszi, hogy „a sorsnak akarnia kell valamit” kettejük hasonlóságával. Megemlíti szerelmeik névazonosságát (Márta), a neveikben található két *t* betűt, a boldogtalan szerelmeket, a betegséget és sorsuk alakulásának több olyan elemét, amelyek kisebb-nagyobb keresettséggel, retorikai figurák, metaforák révén válnak végül hasonlóvá: „És a teherautó: az én vonatom, / ... a kardántengely / kopernikuszi napja / sarasan forgott az arcom fölött. És nem kergetett-e körbe / engem is az udvaron a háború, az ostoros paraszt?” E sorokban két olyan motívum is felbukkan, amely a hagyományos József Attila-interpretáció elengedhetetlen eleme: a *vonat*, amely József Attila legendává nőtt öngyilkosságát szimbolizálja, illetve az *árvaság* motívuma, konkrétan a gyermek József Attila öcsödi nevelőszülőknél eltöltött, sok keserű tapasztalattal terhes időszaka. E két motívum nemcsak az értelmezői hagyományban, hanem József Attila költői eszközhasználatában is hangsúlyos szerepet kap mint az egyéni sors centrális jelképe. Ilyenek például az *Eszmélet*, az *Óda* vagy a *Kései sirató* vonatai, melyek mindegyike egy-egy jellemző életmozzanatot és szubjektumpozíciót képvisel, vagy a *Curriculum Vitae*ben tematizálódó árvaságélmény, amely Tverdota György találó szavával élve egy nyomorrepertoárként értelmezett életút¹¹ egyik legfontosabb momentumaként van jelen a vi-

¹¹ Ld. erről Tverdota, i.m. 289–294.

szontagságos, nélkülözésekkel küzdő, hányatott sorsú költő képét körvonalazó József Attila-kultuszban, amit Orbán láthatóan jól érzel, s meg is említi a versben mint a szegénység dramaturgiáját”.

A költemény zárlatában Orbán elismeri, hogy túlmisztifikálta a hasonlóságokat, ugyanakkor tesz egy fontos megállapítást, amely tovább vezet minket: „Az árvaság / balekjai, / ennyi volt bennünk a közös”. Végül, mintegy feloldásképpen, felcsillan az eszmék azonosságának reménye, a közös impressziókra épülő hasonló létélmény és poézis lehetősége: „De a pályaudvarról egyféleképpen / tud csak kihúzni a vonat. A huszas évek vége felé ő futva kísérte / a gyorsuló kocsikat, én harminc évvel később szélütötten / álltam: egyre megy. / Az idő kormos vagonjait láttuk eltűnni a napok váltói között, / az ablakból integető reményt, ezt az eszményi úrilányt, / aki sok mindenre hajlandó, de fél teherbe esni”.

Az árvaság, pontosabban félárvaság-motívum valóban közös életese-ményekhez köthető: az ödipális hármass foghíjasságához, sérüléséhez, amit az apa, illetve az anya hiánya vagy halála okozott. Tudjuk, hogy József Attila költészetében milyen hangsúlyosan jelenik meg az apa hiányában, félárván eltöltött gyermekévek élménye, majd a nevelőszülőkhöz kerülés, és a mama korai halála. Orbán Ottó kisgyerekként veszíti el munkaszolgálatos apját a második világháború végén, s mint háborús félárva kerül 1945 után a Sztéhlo Gábor-féle fiúnevelő intézetbe öt évre, ahová anyja állítólag azért adta, hogy legalább legyen mit ennie. Itt kezd házi feladatként verseket írni, s hamarosan kiemelik mint csodagyereket, megjelentetik műveit. „Csodagyereknek elég mindennapi voltam. Nem sugárzott belőlem a mozarti báj; ha sugárzott valami is, az ostrom. Éltem – és ez volt a csoda” – írja *A költészet hasznáiban*.¹² „Föltaláltam az Árva Fiú Versét” – idézi fel Orbán mély iróniával saját költői indulását *Az ádáz szemtanúban* – „Egy fürtös fejű árva (félárva), aki meggyilkolt apjáról írja szomorú verseit egy pofonoktól zajos nevelőintézetben, mely Dickens regényeit idézi a művelt ember emlékezetébe. Meg kell a szívnek hasadni.” Azt azonban elismeri, hogy az intézeti versíró gyakorlatok pszichológiai kezelésnek mégis jók voltak, hogy „a papírra tett élmény olyan teher” volt, amit végre levethetett a válláról, a vers gyógyított, mert a gyerekek versei megteltek azokkal az emléktöredékekkel, háborúban szerzett rossz élményekkel, szorongásokkal, amelyek nyomasztóak és gyerekefejmel megemészthetetlenek voltak. Or-

¹² Orbán Ottó: *Helyzetünk az óceánon*, versregény, Bp., Magvető, 1983. 79.

bán esetében elsősorban az apa és annak elvesztése volt e versek témája: „...kezdünk belegyömöszölni a versbe mindazt, aminek nem volt neve, csak ott viseltük elviselhetetlen teherként saját magunkban”.¹³ Majd ironikusan így összegez (s ezt nyilván József Attila esetére is érthetően): „Egy idő után az ember rájön, hogy a szörnyű gyerekkor költői tőke, amit kamatoztatni lehet.” Maga József Attila a *Curriculum vitae*-ben idéz fel hasonlót: „Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam”, majd a *Szabad-ötletek jegyzékében* írja le részletesen, mit is jelentett valójában ez a trauma. A *Szabad-ötletek* traumaleírásaival feltűnően rokon Orbán *Szabadság* című prózaverse: „Az intézetben pofoztak, itt nem volt nehéz fölismerni a szükségszerűt. A verstengeren már káprázat csalta a papírhajót, egy hőségben remegő, túlsó part, ahonnan visszanézve valóságos lesz az út, és Kolumbusz sem közhivatalnok és Rimbaud-nak sem rohad le a lába. Azután mégiscsak résnyire nyíltak a napok, én meg az ajtónyílásba dugtam a lábam, hogy átadhassam az üzenetet – valakinek, aki nem állt ott. A résen át egy újabb napra láttam. Átnyomakodtam a nyíláson, és ez volt az idő, az életem Európa óljában, egy házörző kutyáé. De fogaim között a darab csont: az üzenet. [...] talán nem is egy kerek kép, csak az igyekezet, ahogy a tüzelőnek fölaprított székek közt egy akadozó nyelv megpróbálta kimondani a dadogva is alig mondhatót, a létezés-atom magját, ami körül remény és szenvedés forog, amíg cirokseprővel, vaslapáttal, hullatalicskázással kezdetét vette a soron következő teremtés.”

Az ödipális hármás kérdésénél maradván azt látjuk, hogy Orbán anyamodellje hasonlóképpen problematikus, mint József Attiláé. Orbán elmeséli anyjáról, hogy apja halálát követően újra férjhez ment, mintegy hűtlenné válva az apa emlékéhez – igen találó lesz erre a hamleti párhuzam, amit Orbán állít, s ahol az anya mint „élveteg királyné” jelenik meg. Az anya emléke különben hasonlóan üres doboznak tűnik Orbán esetében, mint József Attilánál az apáé. Orbánnál a versek mindig az apáról szólnak, az ő példaértékű jelleméről, szeretetéről, s mindennek a nehezen elviselhető hiányáról, az utána maradt belső ürességről. Az egyik legszebb, erős shakespeare-i párhuzamra épülő példa erre az elvesztett apa szellemét idéző *Gyökér a földben*: „Apám egyszer még feltámadt. [...] Sápadt volt és sovány, arcát kiverte a borosta. [...] Kölyök-Hamlet, szóltam hozzá, ő válaszolt. Így társalogva mentünk egymás ol-

¹³ Orbán Ottó: *Ostromgyűrűben*, Bp., Nap, 2003. 17–18.

dalán: beszédes halott és rövidnadrágos élő. De nem került ott szóba sem a vérparázna bátya, sem az élveteg királyné [...] És a torról megmaradt hideg sültről sem esett ott szó; nem ültünk semmiféle tort, kukacos kekszen éltünk. És a táj maga is mintha megőrült volna; kísértet órája sietett, őrjöngő fényben tántorgott az éjféli.”¹⁴

Mintha Ábrahám Miklós *fantomfogalmát* látnánk itt működni: „A kísérteti visszajáró fantom a másikban eltemetett halott létezéséről tesz tanúbizonyosságot.”¹⁵ Ami az elvesztett apával kapcsolatban igazán kísért „az nem a halott, hanem az úr, amit bennünk mások titkai hagytak”.¹⁶ Ez pedig épp annyira kötődik az anyához is, mint az apához, a velük kapcsolatos titkokhoz, elfojtásokhoz. Erről tanúskodik az az emléktöredék, amelyet 1990-ben, egy Kritika-interjúban idéz fel Orbán: „...apámat látogatjuk meg Pestlőrincen, nem jutunk a közelébe, a keret egy fa körül futtatja a munkaszolgálatosokat; szorongatom anyám kezét, száll a por, ragyog a szögesdrót. Akkorra már homályosan értek valamit, hogy azok futnak ott körbe, akiket le szokás köpni, az egyikük az apám, de ő ott van, én meg itt, tehát én más vagyok; most akkor mi van? nekem is le kéne köpnöm őt? ki vagyok én? Persze ezek csak utólagos, felnőtt szavak, noha elég pontosak; igazából csak a mindent betöltő zavarra emlékszem, meg arra a szörnyűségre, hogy milyen gyönyörűen süttött a nap.”¹⁷ Izgalmas lehetőség elgondolkodni azon, hogy a József Attilával vállalt sorsközösség oldaláról nézve mi mást jelenthet még ez a fantom, mondjuk a *Találkozás egy szellemmel* című versnél: tulajdonképpen mindazokat a titkokat és traumákat, amiket József Attila hordozott, s amelyek Orbánt is elérték, megkísértették.

Az apaproblematikával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Orbán 1957-es *Apám* című versében hasonlóan tematizálja apja halálát, mint József Attila a mamáét a *Kései siratóban*.

¹⁴ In: *Ostromgyűrűben*, 77.

¹⁵ Ábrahám Miklós: Feljegyzések a fantomról – Freud metapszichológiájának kiegészítése, in Ritter Andrea–Erős Ferenc (szerk.): *A megtalált nyelv*. Bp., Új Mandátum, 2001. 69.

¹⁶ Ábrahám, i.m. 66.

¹⁷ Orbán Ottó: *Ostromgyűrűben*, Bp., Nap, 2003. 153.

„Sárrá rohadtál te is.
Az ég izzó üvegpadlóira
emléked sem lép soha.
[...]
Merre vagy?
Kérdéseim küllős káprázatával
évek forognak,
magára kérdezve szédül a szó.
[...]
Fillérre kifizetik
kivert szemed,
karóvá sorvadtt tested árát,
én meg feléllek,
mint a lárvák a hernyót.

Mire voltál jó,
ha bennem már csak a keserűség kútjaiban
nézheti csillagos arcát az éjszaka?

Hiszen ez sem ment meg,
hogy aljas ne legyek.
A szeretet megolvadt formáit
csak vakon tapogathatom.
[...]
Té tartozol csak hozzám,
megfoghatatlanabb a semminél
és átkozottabb, mint az élő gyűlölet.

Megtagadnálak, mint Jézust az apostol,
mert gyáva vagyok zavaros szememet
örökké ürességre kapujára függeszteni...
[...]
Lásd, okosabb vagyok, mint a legbölcsebb öreg.
Az undor is csak arra jó,
hogy áttetszőbb legyen bennünk a szeretet,
egymáshoz-tartozásunk,
hogy gyökerét még mélyebbre eressze
bennünk az átok.

Bocsáss meg, hogy élek.
Nem vagy.
Az ürességet töltöttem belém.
Én is megbocsátok.”

József Attila *Kései siratójában* talán csak ez az utolsó gesztus, a megbocsátásé hiányzik a mama fölött érzett gyászból, inkább a megcsalás, az anyai hűtlenség motívuma lesz hangsúlyos: „Tőlem elvitted, kukacoknak adtad / édes emlőd s magad. / vigasztaltad fiad és pirongattad / s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad. [...] Ettelek volna meg! [...] haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék! / Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget!”

Az apa által áthagyományozott üresség és az űr általában Orbán költészetének egyik fontos témája, s rokon azzal, amiről József Attila ír az 1936-os *Ki-be ugrálban*: „Gondoljátok meg: Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom.” De hasonlóképpen szólnak Orbánról József Attila e sorai: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna fönn. / Mint léggömböt kosarához, / a testemhez kötözöm.” Az üresség motívuma az, ami összeköti a kései József Attilát a kései Orbán Ottóval. Szőke György írja könyvében József Attiláról, hogy „ez a „nincs” mindig valami egykor-megvoltnak a hiánya: a kései versek a hiánnyal dacolva teremtenek egy kozmikus új világot.”¹⁸ Ez a kozmikus világ Orbán esetében a korábbi betegségversek után főként az utolsó verseit tartalmazó 2002-es *Az éjnek rémjáró szaka*¹⁹ költeményeiben (pl. a *Dal a semmirőlben*²⁰) és az ugyanekkor *Ostromgyűrűben* kötetben teljesedik ki, amelyek éppúgy a szelf prezentációját szolgáló szövegek, mint József Attilánál a *Szabadötletek* és a kései versek, a *Karóval jöttél*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* vagy az *Íme, hát megleltem hazámat*.²¹

¹⁸ Szőke György: „*Űr a lelkem*”. *A kései József Attila*, Bp., Párbeszéd, 1992. 76.

¹⁹ A kötet cikluszottója („Most van az éjnek rémjáró szaka [...] / Most hő vért meginnám.”) azt a Hamlet-párhuzamot mutatja, amely részint Orbán Ottó saját halálközel-ségére, szellemmé válására utal, részint pedig saját halott apjához fűződő kapcsolatára.

²⁰ A fekete papíron fehér betűkkel szedett, ön-romokból is struktúrává építkező *Dal a semmiről* így hangzik: „Sötét Vak Kilátástalan Sötét Sötét / Vak Kilátástalan Nem látni semmit / Sötét Vak Kilátástalan Nem látni semmit / Vak Kilátástalan Sötét Sötét Sötét.”

²¹ Megjegyzendő, hogy Orbán már az 1982-es *A kejljöljancsi jegyese* című kötetben is több önarcképverset ír, ahol komoly öniróniával ad magának olyan metaforikus

Orbán *Apám* című versével kapcsolatban kiemelendő még az Ödipusz-séma szokatlan működése: az apa a szerelme, az anyát pedig gyűlöli. Ha az anya említődik is műveiben, az a történet kerül felidézésre, amikor az anya szegény parasztlányként hozzáment a jómódú könyvelő úrhoz, s az ezt elfogadni képtelen környezet csak úgy csúfolta: „a kis izé”. E megnevezést veszi át Orbán – nem minősítve azt – a *Mésalliance*-ban. A *Rekviemben* a rossz anya képe is egyértelműen kirajzolódik: „léha öl, gondatlan anya és hitszegő feleség: magadat fogadod magadba. Mereszd vén szemed arra, aki voltál: hullák farsangján fűszoknyás bálkirálynő”. Itt József Attila *Ódájának* idealizált nőképe, a szeretett (és szerethető) nő(k) és anya tulajdonságai fordulnak ellentétükbe („te lány bölcső, erős sír, eleven ágy, fogadj magadba!”).

A fentiekből kitűnik, hogy az ödipális hármasság nyomán szerveződő énkonstrukció, az anyához és apához fűződő énteremtő viszony Orbán Ottót éppúgy foglalkoztatta, mint József Attilát. Utóbbi az ún. Rapaport-levelekben fejti ki véleményét „az ödipusz vallás theológiája” (ti. a pszichoanalízis) önértelmezési és önféltreértési sémájáról, amelyet általában a neurotikusokra ért, de önjellemzőként is megállja a helyét. Eszerint tehát a neurotikus személy (és József Attila) „féltreértette saját magát, mégpedig azért értette félre, mert saját vágyaival és akaratával más személyeket ruházott fel, létrehozta – kivetítve magából – az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe megteremtette ezeknek eleven személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában, melyet éppen a későbbi helyes belátás alapján fojt el és nem pusztá, az apa hatalma által keltett félelemből, a valóságnak ezekkel az általa sűrített kivonataival, szimbólumaival viaskodik.”²²

(21. folyt.) elnevezéseket, mint „keljőljancsi”, „kozmosz gavallér”, vagy monogramja alapján a dupla nulla. Az *Ostromgyűrűben* kötet önarcképvesei már az öregséggel, a testet elemésztő betegséggel és a közelgő halállal való szembenézés fájdalomát látjuk olyan létösszegző versekben, mint a *Tudósítás a kés alól – Változatok a föltámadásra* ciklus darabjaiban, amelyek közül talán a legszemléletesebb példa *A föltámadás szomorúsága* címet viseli: „Egy rókahájjal megkent prókátor világra riadni föl? [...] Nyomasztó kisszerűség fuldokló kora... [...] A költészet viszont számalmas hazugság, és nem hajt anyagi hasznot – / Akhilleusz, a kopaszra nyírt, mürmidón izompacsirta / egy őrzővédő kft. ajtónállójaként / könnygázpermettel fúj le mindent, ami az emberben isteni.”

²² Rapaport-levél. S. a. r. Horváth Iván, in: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): „miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Bp., Balassi–Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992. 162–168. sor. A Rapaport-levél (levelek) idézett szövegrészt is magába foglaló

Az Orbán-szövegekben (mivel nem kaphat helyet a befogadó anya), az ödipális konfliktusok feloldásaként fontos szerephez jutnak a nagymamák. Orbánnál a korai identifikáció egyik kulcsmomentuma a „szegénység dramaturgiájával” való gyermekkori találkozás: az anyai nagymama felügyelete alatt, a kelenföldi kalyibában töltött időben szerzett élmények, a jóságos holdarcú, flanell bugyogós „föld-nagymama” egyszerű lényének varázsa, akivel gáncát lehetett enni a szegényszagú konyhában. Mindez élesen szembeállítódik az apai „lég-nagymama”, a vagyonát elvesztett úri-polgári hölgy személyiségével és értékrendjével, aki leginkább „a család szürrelista paródiája” volt, midőn teátrális jelenetek kíséretében gyászolta halott fiát. Orbán érzelmileg egyértelműen a „föld-nagymamához” állt közel, az volt a meghatározó szeretetkapcsolat számára.

Saját anyját azonban (ahogy ez a versekből és prózai műveiből kiderül) mintha megpróbálná elfelejteni, mintha megtagadná őt kettős hűtlenségéért, azért a cserbenhagyásért, amit ellene mint kisfiú ellen elkövetett az intézetbeadással, illetve a háborúban elesett férjnek korábban tett hitvesi eskü ellenében tett új kapcsolatával.

Érdemes itt utalni még egy, a József Attilához fűződő kapcsolat szempontjából feltétlenül meghatározó nőalakra, nevezetesen Makay Zsuzsára, József Attila unokahúgára. Az iránta érzett, abszolút szimbolikus értékű (József Attilához is közelebb vivő) szerelmére utal Orbán a *Találkozás egy szellemmel* című versben: „Közelről ismerlek, tudod. / Etus szemében imbolyogtál. Szerettem unokahugod, / meztelen teste volt az oltár, / melyen lángolva áldozott / a tűzímádó fiatalság. / A család csöndben átkozott, / és félre fordult a rokonság. / Rég kihűlt botrány. Hol van ő? / Ahol vad szerelmem iránta.”

Orbánnak később talán saját házassága és lányai adhattak némi feloldozást, amíg a Parkinson-kór (amely mint betegségmótvum szintén párhuzamba állítható József Attila pszichés betegségével; egyébiránt Orbán is állt kórházi pszichiátriai kezelés alatt) el nem hatalmasodott rajta. Ekkor az élni akarás kitartásával, egy-két reményteljesebb periódussal tarkított évek kínjai következtek a teljes leépülésig, a halálig.

(22. folyt.) értekező betétjéről és annak József Attila pszichoanalízis-felfogásához való kapcsolódásáról lásd Lengyel András: A pszichoanalízis mint „az ödipusz vallás teológiája”. In: Tverdota György–Veres András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Bp., Balassi, 2003. 119–129.

József Attila esetében máshogy oldódtak el az ödipális kapcsolat összegubancolódtott szálai: szerelmekben, házasságban ugyan nem, de a Rapaport-analízis nyomán (amelyről a levelekben is olvashatunk) a kései versekben a hiány helyére már megformálódik egy másik apakép, Isten alakjában.

A *Párhuzamos életrajzok* kapcsán Orbán Ottó és József Attila „párhuzamosságai” közül feltétlenül ki kell emelni az ars poeticákat. József Attila így vall *Ars poeticájában*: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga? / Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga. / Az idő lassan elszivárog, / nem lógok a mesék tején, / hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején. [...] Más költők – mi gondom ezekkel? / mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel / mímeljen mámort mindegyik.” Orbán erre válaszol az *Ars politicában*: „Költő vagyok, mi érdekelne, / ha nem a költészet maga? / A névtelen megénekelve, / a szó husa, teste, íze, szaga. / Az élet anyaga. Ha biztos / nem is, otthon ebben lehetsz. / A többi politika, piszkos, / lehangoló, kisztílű hecc. / Az igazi és a valódi / mosléknak döntött kotyvalék. / Rabló eszmék lólába lóg ki / a zsákból, mellyel e fényes kor lelép, / mert viszi magával eladni a szajrét...”

További érdekes probléma a név és az identitás kérdése. József Attilánál a *Curriculum vitae* tanúsága szerint komoly traumaként íródott be az emlékek sorába az öcsödi nevelőszülőknél töltött idő nagy identitáskérdése: elveszik tőle eredeti keresztnévét, Pistának szólítják, mondván, hogy „Attila név nincsen”. „Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése, azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá...” – olvassuk az önéletrajzban. Orbánnál kicsit másképp, de hasonló súllyal merül föl a név kérdése. Egyrészt ott az eredeti Szauer családnév, az apa neve, az imádtott apáé, akit Orbán kilenc éves korában veszített el, de halála után is megmarad egyfajta abszolút modellnek, egy minden lehetséges pozitív tulajdonsággal felruházott, példás jellemű, elvhű, már-már szentté avatott apafigurának. Orbán egy idő után mégis nevet változtat, saját elbeszélése szerint a telefonkönyvből választja ki a számára elviselhetetlenül hangzó Ottó keresztnévhez jobban illő, szépen alliteráló Orbán vezetéknevet. Ez a névcseré azonban, az aversek tanúsága szerint nem rombolja az apa emlékét, tekintélyét: nem az apa nevének megtagadásáról van szó, hanem sokkal inkább egy egyszerű művésznévről, álarcról.

Az utolsó *Párhuzamos életrajzok* témakörhöz tartozó jelentős Orbán – József Attila párhuzam a vallomásos költészet fontossága. József Attila esetében kulcsfontosságú a privát történeteknek, a lélek patológiájának, a szubjektum belső tárgyainak leképezésére alkalmas vallomásos költészet, amely által világossá tehetőek, megmutathatóak a szelf belső törésvonalai. Ezáltal a vallomásos költészet úgy kezd működni, mint a sorsnarratíva összerendezésének retorikai stratégiája.²³

Azt, hogy Orbán a saját verseiben tett kísérleteken túl is milyen fontosnak tartotta a vallomásos költészetet, talán az bizonyíthatja legjobban, hogy ő volt Robert Lowellnek, az amerikai vallomásos költészet egyik kiemelkedő alkotójának legszorgosabb és legelhivatottabb magyar fordítója, aki azon túl, hogy több fontos Lowell-kötetet ültetett át magyar nyelvre, fontosnak tartotta Lowell költészetének népszerűsítését, jelentőségének propagálását is.²⁴ De ide sorolhatjuk általában a Ginsberg-nemzedék bevallott hatását is Orbánra.

A személyesség kérdése Orbán költészetének ugyanúgy archimédeszi pontja, mint József Attilánál, ezt bizonyítja költői személytelenségen ironizáló néhány sora *Előadások a kortárs költészetéről* címmel: „Az Esztétika Tanszék csokornyakkendő vendéglőadója / beír az irodalmi ellenőrzőkönyvbe egy rovót: / »Értesítem a kedves szülőket, hogy fiuk életrajzi verset írt / és ezzel megsértette Gottfried Benn szabályzatát...«”

A szellem leleplezése

Úgy vélem, hogy Orbánnál többek között a világháborúhoz, a gyerekkorhoz, az apa hiányához kapcsolódó traumaélmények, emlékek nagy részének háritása, elhallgatása vezet oda, hogy szembefordul azzal a József Attilával, aki például a *Szabad-ötletek*ben képes a hasonló traumaélményekkel szembesülni.

Itt már Orbán Ottó József Attila-értelmezésének másik arcát látjuk: a költőelődhez való viszonyban erőteljesen működésbe lép a Harold

²³ Lásd erről Bókay Antal: *József Attila poétikái*, Bp., Gondolat, 2004. 148–149.

²⁴ Orbán Lowell-képe legjobban a lefordított kötetekhez írott utószókból, illetve a *Cédula a romokon* c. kötetben megjelent (Bp. Magvető, 1994) Robert Lowell – napról napra című tanulmányból rajzolódik ki.

Bloom-féle szorongás a befolyástól, hatástól (*anxiety of influence*), s erre válaszként a *misreading* törvénye. Ez a *misreading*, a félreolvasás véletlenszerűsége és egyben kényszere hoz igazi kettősséget az Orbán szövegeiből kirajzolódó József Attila-képben. Már nemcsak arról van szó, hogy Orbán továbbértelmezi József Attila költészetének elemeit, ahogy korábban tette, hanem egyszerűen kifordítja azokat, megtagadja és démonizálja az addig alázattal követett géniust, az elődöt, a mestert, aki valahol talán egyfajta ödipális lázadással megközelítendő apafigura is számára. Vajon miért teszi ezt? A magyarázat az, hogy a lázadás legalább annyira vonatkozik a saját sorsára, az ön-félreértelmezéseivel való szembesülésre, mint József Attilára.

A hagyománnyal szembeni ellenszegülés gesztusa hatja át a *József Attila analízise* és a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* című szövegek sorait: az előbbi egy versek közé szerkesztett prózai szöveg (nem szabad vers), amely egy pszichoterapeuta precizitásával és kegyetlenségével fogalmazza meg a diagnózist a befogadói hagyományban is markánsan körvonalazódó, frusztrációktól és szorongástól kínlódó, rögeszmés elmebeteg József Attila figurájáról, s vonja kétségbe eközben személyiségének autenticitását, s költői motivációinak eredeti mivoltát. Orbán olyan motívumokat állít itt pellengérré, amelyek saját repertoárjában is megtalálhatóak, s amelyek a *Párhuzamos életrajz*ban még kedvesek és fontosak voltak. Bírálja József Attila költészetében az érzelmek túlzott uralmát, a szenvedést mint versekbe íródó ihlető erőt: A szenvedés lenne a kulcs a költészethez? [...] egymás hegyén-hátán a gyermekévek, kudarcok, szerelmek; szellem hogyha járt is ott előttünk, kihúzott a kulcslyukon. József Attila őrült naplójában [ti. a *Szabad-ötletek jegyzékében*, Zs. J.] semmi magyarázat arra, hogy egy rögeszmés beteg hogyan írhatta meg az *Ódát*? Kit nem küldött vissza a boltba az anyja? Kit nem vertek össze ostorszíjjal a Föld poros udvarán? A lélekbúvár díványán csak a kóreset fecseg. A vers az emberi elme hibátlan működése; a szikrázó fölismerés, hogy a részletek milyen jól összeillenek ott, hol a haláltábor túlterhelt parancsnoka pihenésképpen rózsát metsz; másszóval a jó meg a rossz fogaskerekeként kapcsolódnak össze, és a mérték mindig mi magunk vagyunk, akik hol meghunyászkodást, hol lázadást töltünk a történelmet mozgató motorba...”

Még mindig Bloom fogalmainál maradván, úgy tűnik, hogy Orbán számára többé nem elfogadható, hogy a „katasztrófa és trauma – ahogy azt különben Freud és Ferenczi is tartotta – a költői önkifejezés központi

eleme lenne”.²⁵ A továbbiakban a „kozmosz szeretet és gyűlölet dialektikája” fogja áthatni Orbán József Attilához fűződő viszonyát.²⁶ A *Szabad-ötletek* által felfed(ez)ett *patologika*, „a költemények világa mögött meghúzódó szabad asszociációk kusza televénye”²⁷ az, ami zavarba ejti Orbánt, és az okoz neki fejtörést, hogyan szublimálódhatnak hibátlan költői képekből épülő versekké, hogyan lényegülhetnek át az esetleg patológiás tartalmak. A betegség és a költészet kapcsolata Orbán költészetében is pedig ugyanúgy kulcsmozzanat: a leépülő test és élet versben való önelemzése, folyamatos önreflexiója számos költeményét jellemzi, így a *patologika* kritikája saját magára is vonatkozik, magával kapcsolatban is eljut a kérdésig, hogy a szenvedés-e a kulcs a költészethez, avagy valami más.

Arról, hogy végül mi is lehet a kulcs a költészethez Orbán *A mesterségről* (1984) kötet címadó versében így ír: „Sokat beszélek a mesterségről. / Egy szavam sincs a mesterségről. / Ha a mesterségről beszélek, nem a mesterséget értem rajta. / A mesterség a kulcs a zárhoz. / Kinyitom az ajtót, beömlik a szobába az ég. / S határtalan világoskékjében, amilyenek az egyszer-élő látja, / egy izgága madár csapong. / A mesterség kit érdekeli?” Másutt, *A költészet* című versében a Nemes Nagy Ágnes-től idézett „mesterségem, te gyönyörű” sorra válaszol: „Mesterségem, te gyönyörű? / Mesterségem, te ronda! / Makacs, értelmiségi rüh, / amit vakarok naponta. / Zöld elmével még hittem abban, / hogy a költészet az élet, / de most, e betonsivatagban / költészet az, hogy élek – addig, ameddig; úgy, ahogy. / Ahol a semmi ásít, / a varázsszók szene kifogy, / már csak a düh parázslék, / s daczból merevít ki a kép / egy máris-múlt, csupa-lomb világot.”

A sarkított meghatározást, miszerint „a vers az emberi elme hibátlan működése” némiképpen árnyalhatja József Attila hasonló megállapítása, miszerint „a líra logika, de nem tudomány”, vagyis a költészet kapcsán csak egyfajta logikáról lehet szó, amely nem feltétlenül, sőt, általában nem egyezik a hétköznapi értelemben vett „normális” ember logikájával, világlátásával és nyelvhasználatával.

A József Attila analízisének párja, a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* már nemcsak József Attilát mint patológiás esetet szem-

²⁵ Harold Bloom: *A Map of Misreading*, Oxford, Oxford University Press, 1975. 10.

²⁶ Uo.

²⁷ Szőke, i.m. 99.

léli, hanem hibáit egész sorsára is kivetíti: mint szentimentális fiataalt mutatja be, aki tizennyolc évesen szertelenül és bután „él, és őrült örömet leli ebben”. Akinek „világa test, és testtel van tele”, és ostoba módon meghatja a romantikus kerti holdfény. Nyilvánvaló, hogy ennek a József Attila-ábrázolásnak már kevés köze van a korábban misztifikált József Attila kultikus alakjához.

Orbán Ottó József Attila-felfogásának kettős természetét mint költő-elődhez való viszonyt átfogóan a *belatedness*, a „megkésétség” bloomi fogalmával jellemezhetjük leginkább. Az egyik oldalon a mimézis és az utolírás igyekezete áll, ahol József Attila költészete és biografikus figurája mint keret szolgál Orbán Ottó önmegfogalmazási kísérleteihez, illetve költészetről alkotott elképzelésének megformálásához; vagyis képként saját magát helyezi e keretbe. Itt József Attila még mint az önértelmezés és énteremtés kerete szolgál, ami egésszé, szelffé fogja össze Orbán személyiségét. Ezután következik azonban az ijesztő tapasztalat, hogy maga József Attila személyisége sem alkot megnyugtató egészet, erről tanúskodik Orbán korábban idézett fejtegetése az őrült napló, a *Szabad-ötletek* kapcsán. Ebből adódik, hogy a másik oldalon az elődnek való ellenszegülés és a tagadás, megtagadás mozzanata érvényesül, és Orbán kezdi lebontogatni a József Attila-mítosz által meghatározott keretet maga körül.

Orbán Ottó József Attila-szövegeiben megjárta az utat a bálványimádáson innen és túl is. Ez az út természetesen nem lehetett mentes a vívódásoktól és bizonytalanságtól, illetve a végletekkel, a határokkal való játéktól sem. Elég, ha megnézzük, hogyan szerkesztette kötetbe Orbán Ottó az általam elemzett József Attiláról szóló szövegeit. Kultuszépítő és kultuszromboló hullámok egymásba fonódó alakzatait figyelhetünk meg abban, ahogyan a pro és contra József Attila-szövegek szerveződnek egymáshoz képest.

Orbán József Attila-képének alakulására nézve nem tanulságok nélkül való megfigyelni, hogy mely években, milyen időrendben keletkeztek az alább elősorolt versek. A *mesterségről* (1984) című kötetben a *József Attila* (1960), a *Párhuzamos életrajz* (1975) és a *József Attila analízise* (1980) hármasa található, ebben a sorrendben: kettő a kultusz jegyében, egy pedig ellene. Tíz évvel később, a *A költészet hatalma* (1994) című kötetben más kontextusba kerülnek ugyanezek a versek: e három lesz változatlan sorrendben a kezdő verscsoport, amelyet az ismét kultuszépítő *A föltámadás receptje* (1985) és a *Buborékszonett* (1991) követ, majd rombolja a *Változat a tizennyolc éves József Attila* (1994) témájára,

végül mindezt feloldja a *Találkozás egy szellemmel* (1992), s az egész hullámsort zárja a feltámadó krisztusi József Attila figuráját felidéző *Fölkel a sínekről* (1993).

Végezetül fel kell tenni a kérdést, hogy vajon mit reprezentál az Orbán Ottó által a fenti séma szerint megrajzolt, sokrétű József Attila-kép. Feltételezhetjük, hogy Orbán költői beszédmódjára, a hagyományban elfoglalt pozíciójára utal leginkább. Orbán úgy válik el a modernségtől, hogy közben fontosnak tartja a folytonosságot, a hagyomány folytathatóságát is. Más szóval „a poétikai folytonosság elve a költészetalkotás előfeltételeként jelenik meg”²⁸ lírájában – ami természetesen nemcsak a József Attilához fűződő viszonyról szól, ha az mégoly szoros és meghatározó is, hanem egy olyan Orbán szövegeit körbefonó intertextuális hálóról, amelynek szálai Aranytól Adyn át Weöres Sándorig futnak. De ide érthetjük Jékelyt, Füst Milánt, Pilinszkyt, Baudelaire-t és a már említett Ginsberget is, a lista pedig még ezen túl is hosszan folytatható lenne, akár csak *A költészet hatalma* kötet alapján, hiszen Orbán rengeteg verset írt költőtársaihoz, illetve azok versei nyomán is. Orbán *Buborékszonettje* szerint belőlük íródik az a „dallam” (a költészet megfoghatatlan lényege, mestersége), „amely nem változtat szövegén”, s ő ezt a dallamot követi, kialakítva eközben egyéni hangját, azt az önironikus személyességet, amely költészetének félreismerhetetlen sajátja.

Orbán úgy válik tehát el a modernségtől, hogy sok mindent meg is őriz, építkezik belőle, és úgy haladja meg a modernséget, hogy mégsem válik posztmodernné, noha ismeri és használja, eljátszik alkotói technikáival. Szellemes példa erre Esterházy-paródiája, vagyis az *Eszter, a házias Péter* álnév alatt írt, Esterházy *Egy nőjét megidéző Egy kő* című kétivarú regényszösszenet. „(100) Van egy kő, ír. Észak-ír, nappal analfabéta. Úgy hív engem, kis mesekövem. Meg még úgy is, hogy te árnyékszék. Néha pedig csontig ellágyul és azt susstorogja a fülembé, kis irokézem, ne huggyozz a perzsaszőnyegre.”²⁹ Az *Írni annyiban*³⁰ magyarázatot nyer ez az ironikus viszony, s egyben megfogalmazódik az az orbáni ars poetica, amely visszaköt a kultuskérdéshez, József Attilához (ismét a *Kései sirató* megidézésével) és persze Shakespeare-hez.

²⁸ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1990*, Bp., Argumentum, 1993. 139.

²⁹ Orbán Ottó: *Boreász sörénye*, Bp., Magvető, 2001. 44–45.

³⁰ In: *Cédula a romokon*, 77.

„...hiába, ez az, ha az ember két nemzedék. A gondolkodásunkban végbemenő folyamatot én – a Péter matematikusi múltja iránti tiszteletből – grafikusán úgy ábrázolnám, mintha a függvény egy megadott pontján a Pétert seggbe csipné egy darázs, mire ő fölűvöltene, és egy váratlan fordulatot téve elrohanna. Az én logikám szerint. Az övé szerint ő rezzenetlen arccal, tempósan gyalogol kitűzött célja felé, míg én sajátos módon már régen eltaknyoltam a sóderon.

Attól tartok, félreértetek. Nem *l'art pour l'art* jópofáskodom én itt. *Egy bizonyos hangon* adom elő a mondandómat, azt bizonyítandó, hogy az ablakrésen át belátok kortársam műhelyébe. És a betörő éles szemével mást és többet látok ott, mint egy balfék tudós.

Az irányzatok persze, azok halálosak. Thomas Bernhard a véraláfutásos dühével, ahogy épp szembe köpi a boldog Ausztriát. És Ottlik. Meg a posztmodern. Meg a poszt-posztmodern. [...] Meg minden. Meg még az, hogy. *Kuncogni támad kedvem, nem hallod, Shakespeare, szólj rám!*”

Lator László Orbán Ottó 1998-as *Válogatott versei*hez írott utószavában ugyanezt a következőképpen fogalmazza meg (s szavai persze felidézhetik számunkra a József Attilának tulajdonított hermeneutikai fordulatot is):

„Orbán Ottó nem avantgárd, bár volt avantgárd, nem posztmodern, bár lírája jól hasznosítható példatára lehetne annak is, nem hagyományos-klasszikus, bár, ha tetszik, mondhatjuk klasszikusnak is. Sokfelé be lehetne sorolni, de mindenünnen ki is lóg a sorból. Eltökélten és szenvedélyesen személyes költő, amiért mostanában meg-megrója a kritika. Pedig ezt a lázasan alanyi költészetet tárgyias létlírának is tekinthetjük.” E szavak annál is inkább találónak és igaznak tűnnek, mert *Irodalmi élet* című szonettjének végén Orbán maga is így írt két, általa talán a legtöbbször emlegetett nemzedéktárssal, Tandori Dezsővel és Petri Gyöggel való kapcsolatáról: „A korszak képe mindig vak közelkép, / a nagy gesztus kell neki, a jelkép, / nem mi magunk. // Mit kezdjen a botránnyal, hogy végül / egyetlen alvadt vérrögbe békül / gyógyszer-, madár- és alkohol-szagunk?” Ez pedig legalább annyira szól a József Attila-kultuszról és Orbán ahhoz való viszonyról, mint a nemzedéki kérdésről.